

TÜSKÉS GÁBOR–KNAPP ÉVA

A MAGYARORSZÁGI NEOLATIN IRODALOM KUTATÁSA
A 18. SZÁZADBAN*

1700 körül Magyarországon már mintegy két évszázada foglalkoztak a hazai latin nyelvű irodalmi örökség filológiai feldolgozásával, kiadásával, a korábbi források gyűjtésével és értékelésével. Az ezt követő száz évben a latin nyelv továbbra is fontos kulturális, társadalmi, kommunikatív és tudományos szerepet töltött be. A század első felében az egyházi értelmiség új kifejezésformát talált a klasszicizáló latinságban, folyamatosan művelték a latin nyelvű költészetet, s az oktatás nyelve is mindvégig a latin volt. Szerdahelyi György Alajos, a nagyszombati, majd a budai egyetem első esztétikatanára még az 1780-as években is latin nyelvű poétikát adott ki, s az 1790-es országgyűlés vitairódmába avatkozva szót emelt a latin nyelv állami és egyházi használatának fenntartása mellett.¹

A 17. század végéig a magyar irodalom csak egyes külföldre jutott, kiemelkedő képviselői révén vált részévé az európai irodalomnak, s a magyarországi neolatin szerzők nagyobb része ma is ismeretlen Európában. A magyarországi neolatin irodalom a jelentősebb humanista szerzők kivételével sokáig elhanyagolt terület volt, s a tudománytörténeti vizsgálatok is elsősorban a nemzeti nyelvű irodalomra összpontosítottak. Jozef JIsewijn kézikönyvében a 18. századi irodalmi anyag, azon belül a tudományos próza aránylag kevesebb figyelemben részesült, s ez különösen érvényes a magyarországi irodalomtörténeti munkák esetében.² Ez a hiány szembevető akkor is, ha tudjuk, hogy a neolatin irodalommal kapcsolatos vizsgálódások a 18. századi Magyarországon hosszú ideig nem önállóan folytak, hanem a *historia litteraria*, azon belül gyakran az egyháztörténet keretei közé illeszkedtek.³ Ebből következik, hogy a 18. századi neolatin kutatások története részben azonos a *historia litteraria* történetével.

* A tanulmány a következő – nemzetközi használatra készült – áttekintés jegyzetekkel ellátott változata: *Forerunners of Neo-Latin Philology and National History of Literature: The 18th Century = Companion to the History of the Neo-Latin Studies in Hungary*, ed. István BARTÓK, Bp., 2005, 37–54.

¹ Georgius Aloysius SZERDAHELYI, *Ars poetica generalis ad aestheticam*, Buda, 1783; vö. MARGÓCSY István, *Szerdahely György művészetelmélete*, ItK, 93(1989), 1–33.

² Vö. Robert SEIDEL, *Polyhistor nostri aevi literarius*, *Neulateinisches Jahrbuch*, 2(2000), 276–286.

³ A továbbiakhoz vö. TARNAI Andor, *Tanulmányok a magyarországi historia litteraria történetéről*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, Bp., 2004; *Rendszerek a kezdetektől a romantikáig*, írta és összeáll. TARNAI Andor, CSETRI Lajos, Bp., 1981, 188–195; MARGÓCSY István, *Az irodalomtörténeti hagyomány helyzete a XVIII. század második felében*, ItK, 88(1984), 291–308; HOLL Béla, *A historia litteraria magyarországi története =*

A következő áttekintésben abból indultunk ki, hogy a 18. század az irodalomtörténet-írás nemzeti tudománnyá válását közvetlenül megelőző időszak, melyben a historiográfiai, filológiai művek többnyire a *res litteraria*, azaz a kultúra és a tudományok történetén belül, a nevelés- és oktatásügy, a nyomdák, a könyvkereskedelem és a könyvtárak történetével együtt tárgyalják az irodalmi vonatkozásokat. E munkák fő szempontja a magyarországi műveltség egészének, a kultúra feltételeinek, létmódjának, eredményeinek és terjedésének a bemutatása, s gyakran egyszerre van jelen bennük a számbavételnek és a változás megrajzolásának az igénye. Az egyháztörténeti megközelítésmód az időben előre haladva lassan a háttérbe szorul, a szépirodalom, a költészet önállósága és értékelése fokozatosan növekszik, s a Hungarus-tudat felbomlásával és a nemzeti eszme érvényre jutásával egy időben megnő a nemzeti nyelvű művek jelentősége.

A neolatin irodalommal kapcsolatos filológiai tevékenység számbavételében nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy a magyarországi irodalomtörténet-írás alapjait döntő mértékben a laicizálódó egyházi értelmiség vetette meg, s a *historia litteraria* körébe tartozó művek jelentős része a magyar kultúrát és tudományosságot lebecsülő külföldi vélemények cáfolatára, mintegy önvédelemből, igazolásként jött létre. Szem előtt kell tartani azt is, hogy a magyarországi neolatin irodalom ebben az időszakban sem sajátítható ki egyik itt élő nemzet számára, s a számba vehető művek többsége együtt tárgyalja a latinul és a nemzeti nyelveken alkotó írók munkásságát. Az önálló nemzeti nyelvű irodalom igénye csak a század utolsó harmadában fogalmazódik meg szélesebb körben, s a szorosán vett irodalom történetére vonatkozó, önálló művek is csak a vizsgált időszak vége felé jelennek meg. Az 1780-as években az anyag bősége kezdi szétfeszíteni a tárgyalás hagyományos kereteit, árnyaltabb lesz a szerzők közti különbségtétel, s az *arsszal* szemben az *ingenium* lép előtérbe az értékelésben. A felekezeti különbségek másodlagossá válnak, s ugrásszerűen megnő az élő nemzeti nyelvű irodalom megbecsülése.

A továbbiakban az 1300 után született latin nyelvű művekre vonatkozó 18. századi irodalomtörténeti kutatásokat vázoljuk fel, kitekintéssel a fordításokra. Amint a neolatin irodalom számos különböző műfajt ölel fel, ugyanúgy e korpusz tudományos számbavétele és feltárása is különféle formákban, eltérő célokkal történt. A szépirodalommal kapcsolatos vizsgálatok az adott időszakban nem választhatók el a tudományos irodalomra, így elsősorban a humanista történetírásra vonatkozó kutatásoktól, a szorosabb értelemben vett történeti munkákat azonban csak annyiban tárgyaljuk, amennyiben kapcsolatosak az irodalom jelenségeivel. Az áttekintésbe bevont művek túlnyomórészt latin nyelvűek. A figyelmet elsősorban a fontosabb nyomtatott munkákra összpontosítjuk, de néhány kéziratot is megemlítünk. Törekedtünk kiválasztani a legjellemzőbb példákat. A történeti országhatárokat vesszük alapul, a nemzetiségi hovatartozást nem tekintjük mérvadónak, s egyaránt tárgyaljuk a külföldre ment magyarországi és a külföldről Magyarországra jött, hosszabb-rövidebb ideig itt élt szerzőkre vonatkozó kutatásokat.

Uő., *Laus librorum: Válogatott tanulmányok*, vál., szerk. MONOK István, ZVARA Edina, bev. VIZKELETY András, Bp., 2000, 85–127; *Historia litteraria a XVIII. században*, szerk. CSÖRSZ RUMEN István, HEGEDŰS Béla, TÜSKÉS Gábor, munkatárs BRETZ Annamária, Bp., 2006.

Szövegkiadások

A 18. század egyik fő jellemzője az újrakiadási törekvések nagyarányú jelenléte. A legfontosabb Janus Pannonius műveinek csaknem az egész századon végigvonuló, ismétlődő kiadása, melyben jól nyomon követhető a filológiai szempontok fokozatos érvényre jutása. A Janus-hagyomány továbbvitelében fontos szerepe volt a reformáció Janus-kultusza kiemelkedő emlékeként ismert, *Delitiae poetarum Hungaricorum* című gyűjtemény 1727. évi válogatott újrakiadásának.⁴ Az először 1619-ben, Janus Gruterus könyvsorozatában, Frankfurtban megjelent, Johann Philipp Pareus által összeállított gyűjteményben Janus addig ismert művei mellett helyet kaptak a Janus folytatóiként számon tartott Sommer János, Thuri György és Filiczki János versei, továbbá Kórodi Bedő Dániel Pareus Janus-kiadását üdvözlő és Zsámboky János Janushoz szóló költeménye. Az 1727-es kiadásban ezekhez járul Dobner Sebestyén *Descriptio Carinthiae* című műve, Dobner Sebestyén Ferdinánd különféle versei, Koháry István biliárdról szóló börtönversének Sztrakos Adalbert által készített latin átdolgozása, valamint Georg Hartlieb 1610-ben Dobner Sebestyén nevére szerzett anagrammája és üdvözlő verse.

A császárnak ajánlott, 64 lapos kiadvány háromnegyed részét Janus elégiái és epigrammái teszik ki, s ez az első, epigrammákat is tartalmazó magyarországi Janus-kiadás.⁵ Az 1619-es kiadáshoz képest több kisebb-nagyobb szövegmódosítást, rövidítést hajtottak végre nemcsak Thuri, Sommer, Filiczki, Kórodi Bedő és Zsámboky, hanem Janus verseiben is. Az 1619. évi kiadás 314 epigrammájából az 1727-es csupán 84-et közöl, a forráshoz viszonyítva részben eltérő sorrendben, két esetben rövidítve. Az egyik Janus-versből sorok elhagyásával és némi átalakítással Erdődy György kamaraelnököt dicsőítő *parodia* lett. A Koháry-vers latin átdolgozása mint egy egészből kiemelt, önállóított rész szintén *parodiának* tekinthető. A fennmaradt példányok egy részében további utólagos törlések, szöveghiányok találhatók.

A nyomtatványt feltehetően kiadó Dobner Sebestyén Ferdinánd soproni polgármester ahhoz a soproni evangélikus értelmiségi elithez tartozott, amely fontosnak tartotta az irodalomtörténet-írást, azon belül Janus műveinek kiadását. Dobner minden bizonnyal családi hagyományok révén és tanulmányai során kerülhetett közel Janus verseihez. 1717-ben a király őt bízta meg a római kövek és emlékek összegyűjtésével, saját kedvtelésére, művei kinyomtatására nyomdát tartott fenn, a nyomtatástól azonban egy évvel az 1727-es kötet megjelenése előtt eltiltották. Összességében a kötet Janus ismertségét tanúsítja az adott környezetben, s nem zárható ki a lehetőség, hogy a gyűjteményt tan-könyvnek is szánták.

⁴ *Delitiae poetarum Hungaricorum*, [szerk. Johann Philipp PARAEUS], [kiad. DOBNER Sebestyén Ferdinánd], h. n., 1727; vö. BÁN Imre, *Janus Pannonius és a magyar irodalmi hagyomány = Janus Pannonius: Tanulmányok*, szerk. KARDOS Tibor, V. KOVÁCS Sándor, Bp., 1975, 491–508; Uő., *Janus Pannonius et la tradition littéraire hongroise*, Acta Litteraria Academiae Scientiarum Hungaricae, 14(1972), 309–329.

⁵ SZELESTEI N. László, *Adatok Janus Pannonius 18. századi ismeretéhez = Janus Pannonius és a humanista irodalmi hagyomány*, szerk. JANKOVITS László, KECSKEMÉTI Gábor, Pécs, 1998, 51–60.

A Janus iránt a század közepén fokozódó érdeklődést tanúsítja Conradi Norbert pesti piarista tanár 1754-ben kiadott válogatása.⁶ Conradi a kor latinul verselő piarista papköltőinek jellegzetes képviselője, aki határozott irodalmi programmal rendelkezett. Az ő kiadása sem elsősorban filológiai, hanem nevelői célzatot követ. Jelentőségét az adja, hogy fordulópontnak tekinthető a Janus-hagyomány történetében, amennyiben a 16. század eleji kiadások alapján minden addiginál teljesebb szöveganyagot közöl, s humanista apparátusával jelzi az ízlés klasszicizálódását. Újra közli Kórodi Bedő említett versét, Zsámboky 1569-es kiadásának előszavát és Janushoz intézett költeményét, s a kötet elején közreadja a költő életrajzát. A 13 lap terjedelmű, didaktikus célú, viszonylag pontos életrajz elsősorban Janus verseiből vett idézetekre és a korabeli történeti, irodalmi forrásokra támaszkodik. Megemlíti néhányat a korábbi kiadások közül, s utal Kollár Ádám Ferencnek a bécsi udvari könyvtárban végzett újabb Janus-kutatásaira és a munkában nyújtott segítségére. Conradi szerint Janust elsősorban kiemelkedő műveltsége emelte országos méltóságra, s költői *eruditiója* adott ragyogást egyéniségének. Az életrajz szándékosan aktualizálja Janus alakját, s gyakorlati tanácsokat ad a szellem útján való érvényesülésre.⁷

Az elsődleges pedagógiai célkitűzésből következik, hogy Conradi következetesen kihagyta a gyűjteményből Janus erotikus és antiklerikális epigrammáit, ugyanakkor elsőként közölte húsz kiadatlan epigrammáját.⁸ A kihagyás indoklására megpróbált filológiai érvelést találni: Janus erotikus költeményeit tévesen Antonio Marcellónak tulajdonítja, mondván, hogy Janus csak latinra fordította őket. A kötet meggyőzően tanúsítja a 15. századi latin költészet növekvő értékelését a gimnáziumi oktatásban, s egyben jelzi a humanista szövegkiadások új szakaszának megindulását.

A Zsámboky utáni időszak legjelentősebb szövegkiadása gróf Teleki Sámuel és Kovásznai Tóth Sándor marosvásárhelyi professzor munkájának eredményeként látott napvilágot 1784-ben Utrechtben, két kötetben.⁹ Teleki Petrus Wesselingius utrechti professzor biztatására látott munkához, melybe később bevonta Kovásznait és rábízta az utómunkálatokat is. Az első kötet Janus verses műveit, a második a prózai műveket és a tudományos apparátust tartalmazza, összesen több mint 1100 lap terjedelemben. Az 1569-es Zsámboky-féle kiadáshoz viszonyítva többletként jelent meg közel száz epigramma, valamint a három prózafordítás és az első 18 levél. A kiadványban kurzív sze-

⁶ JANUS PANNONIUS, *Libri III. poematum, elegiarum et epigrammatum*, kiad. CONRADI Ignác Norbert, Buda, 1754.

⁷ JELENITS István, *A latin nyelvű epigramma tizennyolcadik századbeli piaristák költői gyakorlatában*, ItK, 73(1969), 176–197.

⁸ VARGA Zoltán, *Conradi Ignác Norbert Janus Pannonius kiadása = Dolgozatok a XVII–XIX. századi magyar irodalomról*, szerk. HARGITTAY Emil, MÁNDY Ildikó, Bp., 1977, 43–56; Péter SÁRKÖZY, *La fortuna dell'opera di Janus Pannonius nella cultura del Settecento ungherese* = Uő., *Cultura e società in Ungheria tra Medioevo ed età moderno*, Roma, 2003, 59–67.

⁹ IANI PANNONII *Poemata, Pars I. – Opusculorum pars altera*, kiad., szerk. KOVÁSZNAI TÓTH Sándor, TELEKI Sámuel, Utrecht, 1784; hasonmás kiadás: Bp., 2002. A továbbiakhoz vö. a hasonmás kiadás kísérőtanulmányát: MAYER Gyula, *Janus Pannonius műveinek utrechti kiadása – L'edizione di Utrecht delle opere di Janus Pannonius*.

déssel jelölték azokat a költeményeket, melyek nem Janustól származnak, s az első kötet függelékében kilenc verset mint idegen költeményt közöltek. Ezek közül a negyediket Zsámboky mint hiteles darabot adta ki, a szerkesztők azonban filológiai érvekkel részletesen cáfolják Janus szerzőségét. Az Eleg. II, 18. hitelessége utóbb vált vitatottá, az Epigr. II, 24. hitelességét pedig már maguk a szövegkiadók kétségbe vonták, hasonlóan az Epist. XX–XXII. hitelességéhez.

A felhasznált kéziratok közül legfontosabb a bécsi császári könyvtár két kódexe. Az 1502 körüli időre datált, 1664 után Budáról Bécsbe került Janus-kódex (Cod. Lat. 3274) háromszáznolcvanhat epigrammát, tizenöt elégiát és a Guarino-panegyricust tartalmazza. Az itt található epigrammák és elégiák alkotják az utrechti kiadásban az epigrammák, illetve az elégiák első könyvét, míg ezek második könyvébe a más forrásból ismert költeményeket gyűjtötték össze. A versek sorrendje is a bécsi kéziratot követi, az epigrammák esetében minimális eltéréssel. A másik, vegyes tartalmú, Zsámboky János által Firenzében talált bécsi kézirat (Cod. Lat. 9977) a 95–106. fólión az *Eranemos* szövegét tartalmazza, mely az utrechti kiadásban a *Carmina Heroica* hatodik, utolsó darabja. Két epigrammát közölt Teleki a milánói Ambrosiana R 93 sup. jelzetű kéziratából. Ezenkívül tudott más Itáliában őrzött Janus-kódexekről is, ezek anyagához azonban nem jutott hozzá. A nyomtatott kiadások közül összesen tizenhárom azonosított az 1512–1754 közti időszakból, ezek tartalmát Teleki előszava ismerteti. Önálló Janus-nyomtatványt a kutatás ezeken kívül ma is csak kettőt ismer.

A második kötet tudományos apparátusa négy részre tagolódik. A *Vita Iani Pannonii* című, mintegy 130 lap terjedelmű első rész Bonfini, Pierio Valeriano, Czvittinger Dávid, Conradi Norbert és Kaprinai István Janusra vonatkozó szövegeit, továbbá Teleki Janus-életrajzát tartalmazza. A második rész az 1512–1619 között megjelent tíz Janus-kiadás ajánlásait és előszavait közli. A harmadik rész neves humanisták Janusra vonatkozó prózai és verses megnyilatkozásait adja közre Lilius Gregorius Giraldustól Georgius Sabinuson és Janus Dousán át Albertus Fabriciusig és Oláh Miklósig, s ugyanitt szól Teleki a Janus műveit tartalmazó kéziratokról. A negyedik részt a szövegkritikai jegyzetek alkotják, közel 80 lap terjedelemben, két kézirat és tizenegy nyomtatvány szövegváltozatainak figyelembevételével.

Az utrechti kiadás megjelenését követően Teleki megkezdte egy pótkötet előkészítését az újonnan előkerült, elsősorban itáliai kéziratok alapján. Ez a gyűjtés már nem jelent meg, a kézirat azonban megtalálható a marosvásárhelyi Teleki Téka állományában.

Teleki és Kovásznai munkájának jelentőségét elsősorban az adja, hogy megbízható alapot kínál a modern klasszika-filológia eszközeivel végzett kutatásokhoz, s ma is ez Janus műveinek legteljesebb nyomtatott kiadása. Az időközben előkerült források több új művel gyarapították az életművet, a szövegahagyományozódás kérdései jóval összetettebbé váltak. A kor színvonalán álló kritikai kiadás elkészítése folyamatban van.

Teleki Sámuellel közel egy időben, Klimó György pécsi püspök biztatására a pécsi egyházmegye történetének feldolgozása keretében Koller József pécsi prépost is foglalkozni kezdett Janus Pannoniusszal. 1766-os itáliai tanulmányútján Koller több új kéziratot talált és más értékes anyagokat gyűjtött, s Janusszal kapcsolatos kutatásainak ered-

ményeit 1796-ban közzétette egyházmegye-történetének negyedik kötetében.¹⁰ Ebben levéltári forrásokból sok fontos szöveget közölt, s egy bresciai kéziratból kiadatlan verseket is hozott. Koller tudott Teleki folyamatban lévő munkájáról, az utrechti kiadást ismerte, s tudott Janus obszcén verseiről, ezeket azonban Conradihoz hasonlóan ő is mellőzte. A bresciai kódex anyaga mellett Koller egy pozsonyi kéziratból közreadta Janusnak a Mátyás-leveleskönyvben található leveleit és beszédét, melyeket az 1743–1744-es kassai kiadás alapján tőle függetlenül már Teleki is megjelentetett. A Ficino-összkiadásból Koller közölte egy bizonyos Ioannes Pannonius és Ficino levélváltását, a kötet korrektúrája során azonban már ő maga felismerte, hogy tévedett a szerző Janusszal való azonosításában. Teleki és Koller kiadványainak előmunkálatai nyomán, az 1760-as évektől jelentősen megnőtt az érdeklődés Janus alakja és költészete iránt a tudóslevelezésekben.¹¹

A 16. századi verses művek kiadásai közül a besztercei születésű, Krakkóban és Itáliában tanult evangélikus lelkész, Johannes Lebelius hexameterekben írt *carmen historicum*ának Johann Seivert által 1779-ben megjelentetett kiadását emeljük ki.¹² Seivert 1754–1759 között Helmstedtben járt egyetemre, hazatérte után tanárként, majd evangélikus papként működött, s Erdély történetével, földrajzával és irodalomtörténetével foglalkozott. A Lebelius egyik lelkészi állomáshelyének, Talmácsnak a történetét elbeszélő, kéziratban fennmaradt költemény kiadását a két szerző felekezeti, foglalkozásbeli és nemzetiségi azonossága mellett Seivert történeti, irodalomtörténeti érdeklődése és a földrajzi szempont is motiválta.

A történeti forráskiadványok közül Bél Mátyás 1735–1746 között kiadott munkáját említjük elsőként.¹³ Bél a 18. század első felének legjelentősebb magyarországi polihisztor volt. Hagyományos és új elemeket ötvöző szemléletét jellemzi, hogy a latin nyelvtant anyanyelven kezdte tanítani. Az anyanyelvek művelése mellett fontosnak tartotta a klasszicizáló latin elsajátítását. Ezt a célt szolgálták latin tankönyvei, Nova Posoniensia című latin nyelvű folyóirata és szövegkiadásai. A forráskiadványban összesen tizenkét, korábban részben kiadatlan történeti munkát tett közzé, mindegyikhez előszót írt és jegyzeteket készített, az első *decas* végén részletes tárgymutatóval. Az irodalomtörténeti szempontból is figyelmet érdemlő szövegek közé tartozik Oláh Miklós addig kiadatlan *Hungariája* és saját koráról írt *Chroniconja*, továbbá Joannes Bocatius ugyancsak kiadatlan *Commentatio epistolicája* és *Jaurinum redivivuma*. Bél rendszerint szól a művek keletkezési körülményeiről, megnevezi forrását, bemutatja a szerzőket és méltatja munkásságukat. A kéziratok egy részét tanítványai másolták le számára, a másolatokat Bél összeolvasta az eredetivel. Esetenként esztétikai értékelést is ad; a *Commentatio epistolicát* például elegáns, poézissal teli műnek nevezi.

¹⁰ Josephus KOLLER, *Historia episcopatus Quinqueecclesiarum*, IV, Posonium, 1796, 1–359.

¹¹ SZELESTEI (5. jegyzet), 57–60.

¹² Joannes LEBELIUS, *De oppido Thalmus, carmen historicum*, ed. Joannes SEIVERT, Cibinii, 1779.

¹³ Matthias BÉL, *Adparatus ad historiam Hungariae*, I–II, Posonii, 1735, 1746; vö. TARNAI (3. jegyzet), 116–127.

A magyar történelem legfontosabb elbeszélő forrásait történeti-kritikai apparátussal együtt Bél Mátyás tanítványa, Johann Georg von Schwandtner osztrák történész adta ki 1746–48-ban három kötetben, Bél irányításával, támogatásával és magyarázataival.¹⁴ Az első kötet később még kétszer megjelent.¹⁵ A kiadvány jelentőségét elsősorban az adja, hogy itt látott napvilágot először nyomtatásban az első fennmaradt latin nyelvű magyar történeti elbeszélés, Anonymus *Gesta Hungarorum*, amely döntő fordulatot hozott az irodalomtörténeti hagyomány és az irodalom történeti szemléletének terén. Itt jelent meg újra több mint két évszázad után Thuróczy János Mátyás királynak ajánlott, a középkori krónikairódom és a humanista történettudomány határán álló *Chronica Ungarorum* (1488), mely az 1386-tól kezdődő részhez Enea Silvio Piccolominin követi világtörténelmi vezérfonalként és a magyar események vázaként, s többek között felhasználja Vitéz János leveleit és Antoninus Florentinus *Chronicáját*. Schwandtner ugyancsak az első kötetben közölte Pietro Ransano először Zsámboky által 1558-ban kiadott *Epitome rerum Hungaricarum*-át és Galeotto Marzio *De egregie, sapienter, iocose dictis ac factis regis Mathiae* c. könyvét. A második kötetből Vitéz János (Ioannes de Zredna) *Epistolarium*-át emeljük ki.

Schwandtner és Bél fő célja a szövegek hozzáférhetővé tétele a további tanulmányozás számára. Az első kötet előszavában Bél hivatkozik Jacobus Bongarsius hasonló vállalkozására, mondván, ez az összeállítás jóval bővebb annál, s Bongarsius francia volt. Megközelítően időrendben közlik a műveket: az első kötet a 13. századtól a 16. század végéig összesen huszonnégy, a második a 15–17. századból kilenc, a harmadik a 17–18. századból tizenöt forrást tartalmaz. A szövegek elé írt bevezetőben Bél tárgyalja a keletkezés- és kiadástörténetet, a szövegkritika kérdéseit, s mindig jelzi a szöveggondozó személyét. Néhány szöveget ugyanis nem Schwandtner, hanem Bél Mátyás fia, Bél Károly András vagy maga a szerző, mint pl. Martin Schmeizel készített elő kiadásra.

Az említett Bél Károly András lipcsei egyetemi tanár, a tudományos élet egyik szervezője 1771-ben Lipcsében újra, immár hetedszer kiadta Antonio Bonfini *Rerum Ungaricarum decades*-ét.¹⁶ A kiadás ebben az összefüggésben azért érdemel említést, mert az európai közvélemény ebből az erősen retorizált humanista munkából ismerte meg a középkori magyar történelmet, s a mű számos szépirodalmi alkotásnak vált forrásává. A korábbi kiadások figyelembevételével Bél javította az 1744-es bécsi kiadás számos tévedését, bedolgozta Brenner és Zsámboky kiadásainak függelékét, új szinopszisokat mellékel, s kibővítette a tárgymutatót. A bizonytalan szöveghelyeket nem javította, mondván, nehogy hibát kövessen el. A szövegben való tájékozódást lapszéli utalások segítik. Az előszóban Bél jelzi, hogy a kiadásban Schwandtner elveit tekintette mércének. Részletesen tárgyalja Bonfini állításainak hitelességét, s bírálja a szerzőt a Mátyás-

¹⁴ *Scriptores rerum Hungaricarum, cum [...] praefatione Matthiae Belii, cura et studio Ioannis Georgii Schwandtneri*, I–III. Pars, Vindobonae, 1746–1748.

¹⁵ *Scriptores rerum Hungaricarum, cum [...] praefatione Matthiae Belii, cura et studio Ioannis Georgii Schwandtneri*, I. Pars, Tyrnaviae, 1756; 2. kiadás: Vindobonae, 1766–1768.

¹⁶ Antonio BONFINI, *Rerum Hungaricarum decades libri XLV: Editio septima*, kiad., bev. BÉL Károly András, Lipsiae, 1771.

kor megszépítése miatt, mondván, jóakaróinak vétkeit elhallgatta. Felhívja a figyelmet arra, hogy a mű első három könyvét 1543-ban Bázelen kiadó Martin Brenner már írt Mátyás korának sötét oldaláról, s külön kiemeli Zsámboky János teljesítményét az első teljes Bonfini-kiadás (1568) sajtó alá rendezésében.

A történeti források felhasználásával kapcsolatban meg kell említenünk a jezsuita történetíró iskola kiemelkedő személyiségét, Pray Györgyöt. Feldolgozta több magyar szent életét és a magyar történelmet a kezdetektől a 16. századig (*Annales veteres Hunnorum, Avarorum et Hungarorum*, Viennae, 1761; *Dissertationes de origine Hungarorum*, Kalooca, 1768–1771; *Annales regum Hungariae*, 1–5, Viennae, 1763–1770; *Historia regum Hungariae*, 1–3, Buda, 1801). A munkáiba beépített forrásokat kritikusan, szaktudományos alapossgal kezelte. Elsőként használta fel tudományos kutatáshoz a kamarai levéltár anyagát.

A magyar őstörténet iránti megélnkülő érdeklődésre jellemző, hogy Anonymus *Gesta Hungarorum*a a század második felében hétszer jelent meg, egyszer az olvasók szélesebb rétegének készülő nagyszombati kalendáriumban is (1765–1766). A piarista Horányi Elek három fontos latin nyelvű történeti forrást is kiadott: Kézai Simon (*Chronicon Hungaricum*, Bécs, 1781), Forgách Ferenc (*Rerum Hungaricarum sui temporis commentarii*, Pozsony–Kassa, 1788) és Bethlen János (*Historia rerum Transilvanicarum*, 1–2, Pozsony, 1782–1783) egy-egy történeti munkáját.

Írókatalógusok, könyvjegyzékek

A korábbi időszak magyarországi szerzőit és műveit a szórványos 17. századi kísérleteket nem számítva a 18. század első évtizedében kezdték számba venni módszeresen. Az első írókatalógusok készítése a felvidéki evangélikus német családból származó Burius Dániel és a jezsuita polihisztor, Szentiványi Márton nevéhez fűződik. Burius Dániel bátyjához, ifj. Burius Jánoshoz intézendő, valószínűleg 1700–1708 között, berlini tartózkodása után készült irodalomtörténeti tárgyú levelének tervezete húsz magyarországi író sorol fel név szerint, s további ötven magyarországi és húsz erdélyi író említ, akiket tárgyalni kíván tervezett művében.¹⁷ A cím szerint megnevezett források között, melyek kizárólag könyvtárjegyzékek, a német mellett francia és holland nyelvterületen megjelent művek is találhatóak. A tervezett, ám ismeretlen okból el nem készült munka ösztönzőjét Burius Johann Friedrich Cramer *Vindiciae* (1694) című, a németeket a barbárság vádjával illető Dominique Bouhours francia jezsuitával szemben védelmező röpiratában jelöli meg. További fontos forrása és ösztönzője volt apja, id. Burius János evangélikus egyháztörténeti anyaggyűjtése.

Levéltervezetében Burius többek között átvette Cramer „bel esprit”-meghatározását, a Cramer által idézett Bouhours vádjának latin fordítását és a klímaelméletet. Burius ugyesen kivonatolta Cramert, s a nemzeti érzületeket megmozgató vitát a francia jezsuita és a

¹⁷ TARNAI (3. jegyzet), 64–87.

német tudós vitájaként közvetíti. Egyetlen betoldása a „keleti” népeket is védi a barbárság vádjával szemben, s ezzel mintegy elővételezi Czvittinger Dávid írói lexikonának eszmei alapállását. A magyarországi írók listája logikusan követi a német szerzőtől átvett alapvetést, s a névsorban a 15–17. századi Magyarország több jelentős, latinul vagy latinul is író szerzője megtalálható. A jegyzék betűrendbe állítva a következő neveket tartalmazza: Baksay Ábrahám, Johannes Deliciasus (?), Dudith András, Frölich Dávid, Horváth Gergely, Istvánffy Miklós, Janus Pannonius, Johannes Jessenius, Nadányi János, Nádasdy Ferenc, Pázmány Péter, Révay Péter, Stöckel Lénárd, Szegedi Kis István, Székely István, Szenci Molnár Albert, Thuróczi János, Wernher György, Zsámboky János.

Szentiványi Márton a jezsuita történetkritikai iskola egyik első magyarországi képviselője, királyi könyvcenzor és a nagyszombati egyetem tanára volt, aki 1689–1702 között folytatásokban kiadott, a tudományok összességét felölelő enciklopédikus tudásközvetítési kísérlete harmadik dekádjának első részébe illesztette be az írók három katalógusát.¹⁸ A katalógusok közül az első a magyarországi, a második a magyarországi jezsuita, a harmadik a Magyarországról író külföldi szerzőket tartalmazza. A keresztnevek betűrendjében összeállított jegyzékekben a nevet csak egy-két, az írói tevékenység jellegére utaló, a könyvtárak szakjelöléseire emlékeztető, rövid megjegyzés kíséri, mint pl. „Andreas Dudditi, Budensis Orat.”; „Albertus Molnár, Grammaticus”; „Janus Pannonius, Episcopus Quinque Ecclesiensis, Poeta”; „Joannes Sambucus, Historicus, Rhetor, Poeta”; „Joannes Nádas, Asceta, et Historicus”. Az első jegyzékben összesen 162, a másodikban 44, a harmadikban 49 név található. A három névsorban Szentiványi a magyarországi írókat, tudósokat mint társadalmi csoportot mutatta be; magukat a szerzőket hangsúlyozta, a művek szakját, műfaját foglalkozásukként jelölte és a műveket meg sem említette.

Mai fogalmak szerint az ajánló bibliográfia műfajába tartozik a brassói születésű Martin Schmeizel jénai, majd hallei egyetemi tanár, történetíró 1744-ben Halléban kiadott munkája a Magyarországgal és a hozzá tartozó területekkel kapcsolatos könyvek, kéziratok jegyzékével.¹⁹ Schmeizel Jénában egyetemi könyvtáros is volt, s foglalkozott egy magyar történeti könyvtár anyagának gyűjtésével. A jegyzék méret szerint, a főliótól a tizenhatod rétig terjedően öt részre, a részekben belül római számmal további kisebb tematikus csoportokra tagolva sorolja fel a műveket. Ezeket egy csoporton belül arab sorszámozás különíti el egymástól. A végén a *Continuatio* ugyanilyen felosztásban újrakezdődik.

¹⁸ Martinus SZENTIVÁNYI, *Curiosora et selectiora variarum scientiarum miscellanea: Dec. III. Pars I.*, Tynaviae, 1702, 15–20.

¹⁹ *Catalogus scriptorum qui res Hungariae, Transilvaniae [...] illustrant, et in bibliotheca Martini Schmeizel [...] nunc adservantur*, Halae, 1744. Vö. Michael Gottlieb AGNETHLER, *Index bibliothecae res Hungariae Transilvaniae [...] quam Martin Schmeizel [...] instruxit*, Halae, 1751. Hasonmás kiadása: *Erdélyi könyvesházak – Bibliotheken in Siebenbürgen*, IV/2, *Lesestoffe der Siebenbürger Sachsen 1575–1750*, Schässburg, Kleiner Orte, Hrsg. István MONOK, Péter ÖTVÖS, Attila VERÓK, Bp., 2004, 901–951.

A jegyzék összesen száznegyven tematikus csoportot és több száz, nagyjából latin, kisebbrészt német nyelvű munkát tartalmaz. A nyomtatványok megjelenési helyét és idejét gyakran nem közli, a kéziratok őrzési helyét pedig egyáltalán nem jelzi. Mutató hiányában az összeállítás használata már a maga korában is nehézkes lehetett. Jelentőségét elsősorban az adja, hogy egy helyen összegyűjtve tartalmazza a Magyarország és kapcsolt részei történetére, földrajzára és irodalmára vonatkozó szakirodalmat.

A század közepe táján Hevenesi Gábor kezdeményezése nyomán felerősödött a nagyszombati és a kassai jezsuiták történeti forrásgyűjtő tevékenysége, s Kaprinai István kéziratgyűjteményében több latin nyelvű írókatalógus és műjegyzék található ebből az időszakból. A kéziratok egy része már túlmutat az egyszerű katalógus- és jegyzékformákon, mivel életrajzi adatokat is tartalmaz, s ezzel átmenetet alkot a lexikonok felé. A gyűjtemény 88. kötetében például az 1–80. lapon azoknak a keresztnevek betűrendjébe sorolt jezsuita íróknak a rövid életrajza és műjegyzéke olvasható, akik 1724-től a kassai jezsuita kollégiumban éltek, dolgoztak vagy itt haltak meg.²⁰ Ezt a sort folytatja a 81–152. lapon következő katalógus. A kötet 153–262. lapján a magyarországi – köztük több humanista (pl. Bocatius) – írókra vonatkozó anyaggyűjtés található, rövid életrajzokkal és a művek felsorolásával. Ugyanebben a kötetben újakezdődő lapszámozással a 207–292. lapon Kaprinai István 1764-ben összeállított *Catalogus librorum* tanulmányozható, mely a magyar vonatkozású nyomtatott könyvek betűrendes jegyzékét hozza. A rövid előszó szerint Kaprinai tervezett egy *Hungaria Literata* c. művet a magyar témákkal foglalkozó, magyar származású és Magyarországon író, tanult férfiakról, s ennek előmunkálataként készítette ezt a feljegyzést.

A Kaprinai-gyűjtemény 89. kötetének 1–8. lapján a magyar jezsuita írókra vonatkozó vegyes anyaggyűjtés található, amely annyiban különbözik az előzőektől, hogy itt a művek ismertetése áll a középpontban, s ezt kísérik az életrajz adatai.²¹ Ezt ismét Kaprinai saját gyűjtése követi (9–267. lap), a magyarországi írók életének és munkáinak bemutatásával. Kaprinai nincs tekintettel a felekezeti hovatartozásra, a nemzetiséget és a jezsuita rendhez tartozás tényét azonban feltünteti. Zsámboky Jánosról írva például kiemeli az *Emblematát*, számba veszi az epigrammák ajánlásának magyar címzettjeit, idézi négy epigramma szövegét, végül az antik érmekről szóló munkáját ismerteti. Mindezeket a katalógusokat és jegyzékeket Kaprinai nem jelentette meg önállóan, anyagukat azonban Katona István felhasználta időrendbe szedett, kritikai megjegyzésekkel kísért, többkötetes történeti forrásgyűjteményeiben. Ezekben a főbb fejezetek után, külön részben található az írókra és könyvekre vonatkozó adatok.

A jezsuiták mellett a század második felében a piaristák is elkezdték összegyűjteni a saját rendjükhöz tartozó írók adatait.²² Kácsor Keresztély 1774 után keletkezett kézírata összesen 52, nagyjából magyar, illetőleg néhány német és lengyel származású, a

²⁰ *Catalogus scriptorum, qui in Collegio Cassoviensi, ab anno 1724 vita functi sunt: Ordine alphabetico concinnatus*, Budapesti Egyetemi Könyvtár, Kézirattár, Coll. Kapr. 4° [B] tom. LXXXVIII.

²¹ *Adversaria de scriptoribus Societatis Nostrae [Jesu] Ungaris*, Budapesti Egyetemi Könyvtár, Kézirattár, Coll. Kapr. 4° [B] tom. LXXXIX.

²² ONGRÁDI József, *A piaristák irodalomtörténeti munkássága*, Bp., 1935, 9–19.

magyar rendtartományhoz tartozó rendtag életét, munkásságát ismerteti.²³ Figyelmet fordított a kortárs piarista költőkre, s megtalálható a gyűjteményben például Fiala Jakab és Halápy Konstantin. Az írók mellett helyet kaptak a kéziratban a tudományok művelését előmozdító személyek, s a nyomtatványok mellett megemlíti kéziratokat is. Az elsődlegesen pedagógiai célú összeállítással Kácsor a tudományokkal és az irodalommal való foglalkozásra kívánt ösztönözni. Bár adatai gyakran pontatlanok, stílusa helyenként anekdotikus, a katalógus életrajzainak egy részét Horányi Elek is felhasználta írói lexikonában.

Írói lexikonok

A magyar irodalom és tudományosság történetének első, önálló kötetben megjelent, összegző feldolgozását Czvittinger Dávid állította össze.²⁴ A lexikont Czvittinger, aki több mint tíz évet töltött különböző német egyetemeken, a német tudománytörténeti iskola ösztönzése nyomán, Altdorfban készítette el, s 1711-ben Frankfurt–Lipcse nyomdahellyel jelentette meg. A kiadás közvetlen indítéka Jakob Friedrich Reimmann elmarasztaló véleménye volt a magyar tudományosságról. A mű első, nagyobbik része 282 író, tudós, műpártoló, történeti személyiség életrajzát, műveinek felsorolását és a rájuk vonatkozó vélemények ismertetését tartalmazza, a második a Magyarországgal kapcsolatos munkák bibliográfiáját nyújtja tárgykörök szerinti csoportosításban. Ehhez kapcsolódik a magyar helyesírás és kiejtés főbb szabályainak rövid összefoglalása a külföldi olvasó számára.

Az összeállításnak csaknem minden szócikke másolat, kivonat vagy kompiláció a korábbi kézikönyvekből és más forrásokból.²⁵ Eredeti forráson alapuló, saját fogalmazású szócikk mindössze öt van, ezek kivétel nélkül Németországban élő magyarországiakról szólnak. A fő forrástípusok a különféle szerzői biográfiák (pl. Quirinus Reuter, David Pareus), a nemzetközi életrajzgyűjtemények, kézikönyvek, lexikonok (pl. Trithemius, Gesner, Simler, Alegambe, Southwell), valamint a magyar tárgyú történeti, egyháztörténeti művek (pl. Bonfini, Bethlen János, Haner György, Nadányi János). Ezenkívül Czvittinger felhasznált leveleket, dicsőítő verseket, epitáfiumokat, a külföldön tanító, tanuló magyarok publikációit és hallomás útján szerzett információkat.

Az írók, tudósok mellett gyűjteményébe Czvittinger felvett irodalompártoló fejedelmeket, egyházi méltóságokat és szenteket is. Jelentős adatmennyiséget dolgozott fel, nyelvi és felekezeti különbségekkel néhány kivételtől eltekintve nem törődött, a nemzeti hovatartozást rendszerint jelezte. Hungarusnak, azaz magyarnak tekintett mindenkit, aki valaha a magyar királyság területén született vagy hosszabb ideig itt működött. Ebbe a

²³ Christianus KÁCSOR, *Vivorum Doctrina Illustrium, qui in nostra Scholarum Piarum Provincia Hungariae ab Ejusdem initis ad Annum Domini 1774. existere*, Pars I., Budapest, Magyar Piarista Rendtartomány Központi Levéltára, Manuscripta, For. 6/19a, további példányok: 6/19b, Series altera [V 172/32].

²⁴ CZVITTINGER Dávid, *Specimen Hungariae literatae*, Francofurti et Lipsiae, 1711; hasonmás kiadás: Bp., 2002.

²⁵ TARNAI (3. jegyzet), 88–115.

tágon értelmezett Hungarus-fogalomba éppúgy belefér a dalmát Tubero, a pannóniai Szent Márton, az avar Abaris, mint a Mátyás udvarában működő Antonio Bonfini és Pietro Ransano. Ugyanakkor Czvittinger irodalomfogalma és munkamódszere némileg archaikus, elméleti iskolázottsága csekély, esztétikai érdeklődése nincs, értékeléseit a tekintélyelv vezérli. A szócikkek terjedelmét nem az életmű értéke, hanem a rendelkezésre álló forrásanyag és az adott szerző társadalmi-történelmi súlya határozza meg. Bár latinul ír, többször buzdít az anyanyelvi kultúra ápolására.

Viszonylag gyakran közöl latin versidézeteket különféle magyarországi és külföldi szerzőktől. Így például közli Nicolaus Taurellus Dudith Andrást, Erasmus Vitellius Honterus Jánost, Georg Hartlieb Lackner Kristófot, valamint Johannes Petrus Lotichius Janus Pannoniust, Zsámboky Jánost és Thuri Györgyöt dicsőítő verseit. A hazai szerzők közül kiemelhetők Thuri György Károli Gáspárt és Paulus Scalichiust, Pécseli Király Imre Katona Imrét üdvözlő versei, Sármelléki Nagy Benedek Szenci Molnár Albert nevére írt anagrammája, valamint Szegedi Kis István epitáfiuma. Czvittinger közli Dudith András 1697-ben Boroszlóban saját kezével lemásolt sírfeliratát, s különös történetet beszél el a püspök lengyelországi követségéről. A Janus-szócikkben a költő epigrammáiból és elégiáiból idéz, s közli sírfeliratát. Janusról nagy részletességgel ír, életidejét toll- vagy nyomdahibából a 16. századra teszi, halála évét azonban pontosan közli. A költő itáliai tanulmányainak időtartamát 17 évben állapítja meg, az összeesküvés tényét Zsámbokyhoz hasonlóan – akire többször hivatkozik – homályban hagyja, Janus holttestének rejtegetését és a király kegyelmi elhatározását azonban részletezi. A szócikk végén hosszan sorolja a Janust dicsőítő külföldi tekintélyeket. A magyarországi humanista, késő humanista szerzők közül külön szócikkben foglalkozik Czvittinger például Vitéz János, Verancsics Antal, Gyalui Torda Zsigmond, Forgách Ferenc és Istvánffy Miklós életével, munkásságával.

A lexikon megjelenési éve Magyarországon bibliográfiai időhatár lett, míg német nyelvterületen széles körű, részben kritikus visszhangot váltott ki.²⁶ Magyarországon és külföldön egyaránt több folytatója, illetőleg kiegészítője akadt. Jelentőségét növeli, hogy az európai irodalmi köztudat számára elsőként és évtizedekig csaknem egyedül közvetítette egy helyen összegyűjtve a magyar irodalomra vonatkozó ismereteket.

Czvittinger munkáját követően rövidesen két tervezet is született a magyarországi irodalomtudomány módszeres összefoglalására, eredeti formájában azonban egyik sem valósult meg. Bél Mátyás egy magyar nyelv- és irodalomtörténeti szintézis körvonalait vázolta fel 1713-ban.²⁷ A monográfia első könyve a nyelv eredetét és a hun-szkíta rovásírást mutatta volna be, a második könyvben a kereszténység felvétele utáni időszak változásairól adott volna számot, a nyelvtörténet keretébe illesztve a tudományos irodalom és a költészet tárgyalását is. Mindebből csupán az első könyv jelent meg 1718-ban.²⁸

²⁶ VERŐ Leó, *Czvittinger és az Allgemeines Gelehrten-Lexicon*, EphK, 31(1907), 412–416; TURÓCZI-TROSTLER József, *Czvittinger Specimen-jének német visszhangja*, MNy, 59(1930), 134–143; SZENT-IVÁNYI Béla, *Czvittinger Specimen-jének első ismertetője*, ItK, 67(1963), 477–478.

²⁷ BÉL Mátyás, *Historiae linguae Hungaricae libros duos genesim et exodum edere parat*, Berlin, 1713.

²⁸ BÉL Mátyás, *De vetere litteratura Hunno-Scythica exercitatio*, Lipsiae, 1718.

Rotarides Mihály Czvittinger anyagának kiegészítését tervezte és széles körű anyaggyűjtést végzett. A több évig tartó munkát Sopronban kezdte, majd Wittenbergben folytatta. Korai halála miatt a tervezett műnek csak bevezető fejezete látott napvilágot 1745-ben Altonában.²⁹ A megjelent fejezet tizenhét paragrafusban a *res litteraria* tudománytörténetét ismerteti, s sorra veszi azokat az írókat, akik a tárgykörbe vágó műveket adtak ki. Rotarides az egész magyarországi irodalom történetét kívánta áttekinteni; ő sem tett különbséget tudomány és szépirodalom között, s nem volt tekintettel a művek nyelvére sem. Támogatta az anyanyelv irodalmi alkalmazását, de a tudomány nyelvének továbbra is a latint tartotta.

Művét négy részre akarta osztani. Az elsőben a tudományok eredetével, a különféle írásművészetekkel foglalkozott volna, a másodikban időrendben kívánta áttekinteni a magyarországi tudományok fejlődését, a fontosabb szerzőket, könyveket és intézményeket, a harmadikban iskolatörténetet, a negyedikben írói lexikont adott volna. A felsorolt kéziratos és nyomtatott források köre rendkívül széles, ami jelzi, hogy Rotarides egységesen látta és együtt kezelte a magyarországi *historia litteraria* teljes anyagát. A tervezet torzó voltában is jelentős állomás a magyarországi latin nyelvű tudományosság történetében: az egyháztörténetből kibontakozó tudomány- és irodalomtörténet-írás Rotarides koncepciójában eljutott a történeti rendszerezés igényéig és a felekezeti szempont mellőzéséig.

A munka fő ösztönzője a már említett Martin Schmeizel volt, akinek *Bibliotheca Scriptorum Hungaricorum* c. kéziratos munkájára Rotarides ugyancsak hivatkozik.³⁰ Rotarides a kéziratai között fennmaradt egyik füzet első részében Czvittinger anyagát rendezte el betűrendben, majd a második részben saját kiegészítéseit foglalta össze időrendben 1736-ig.³¹ Ebben összesen 212 új név található. Egy másik anyaggyűjtő kézirata ugyancsak Czvittinger munkájához tartalmaz kiegészítéseket. Itt említjük meg, hogy Czvittinger-pótlásokat készített még többek között a már említett Dobner Sebestyén Ferdinánd soproni polgármester, Serpilius Sámuel Vilmos evangélikus egyházi író és Soterius György, s a fennmaradt *Specimen*-példányok egy részében is számos kéziratos kiegészítés található.

Míg Czvittinger és Rotarides elsősorban a külföld tájékoztatására szánta munkáját, Bod Péter magyar nyelven, magyarországi használatra állította össze bio-bibliográfiai lexikonát.³² Említését ebben az összefüggésben az indokolja, hogy bár Bod, aki 1740–1743 között a leideni egyetemen tanult, a nemzeti nyelv mellett és a deákosság ellen foglal állást, számon tartja a latin nyelvű írókat is, s a magyarországi irodalmi és tudományos életet egységben szemléli az európaival. Az 1766-ban megjelent munka össze-

²⁹ Michael ROTARIDES, *Historiae Hungaricae litterariae antiqui medii atque recentioris aevi lineamenta quorum prolegomena*, Altonoviae et Servestae, 1745.

³⁰ KÖLLŐ Károly, *A román művelődés az első latin nyelvű irodalomtörténetek tükrében*, Korunk, 44(1985), 577–582.

³¹ HOLL (3. jegyzet), 100, 48. jegyzet.

³² BOD Péter, *Magyar Athenas*, Szeben, 1766 [1767]; hasonmás kiadás: Bp., 2003.

sen 528 magyarországi író, tudós életrajzát és munkásságát ismerteti, a függelékben húsz tematikus csoportban a magyar nyelvű könyvek jegyzéke található.

Bod fő forrásai pártfogója, Bethlen Kata és saját könyvtára mellett magyarországi és erdélyi nemesi könyvgyűjtemények voltak.³³ Másodlagos forrás használatára, köztük pl. Czvittingerre, mindössze hatvan szócikkben utal. Emellett saját egyháztörténeti műveit is felhasználta. Adatai nagy részét autopszia alapján állította össze, s számos könyvről ma már egyedül az ő leírásából tudunk. Református lelkészként Bod bővebben szól a református írókról, de kerüli a felekezeti elfogultságot. Hungarus-fogalma közel áll Czvittingeréhez. Fontos szerephez jut nála a könyv, a könyvnyomtatás és a bibliofília, s egyenrangúan kezeli a különböző tudományterületek és a szépirodalom képviselőit. Szócikkeiben felhasznált esszéisztikus, anekdotikus elemeket, s megemlíti személyes vonatkozásokat is.

Értékszemponjtait jelzi, hogy a világi szépirodalmat és a más felekezetű szerzők műveit legtöbbször kommentár nélkül regisztrálja, a történetíróknál a hitelességet, pontoságot és az újdonságot tartja a legfőbb értéknek.³⁴ Az irodalmi művekben a tehetséget, a képzelőerőt, az ihletet és a megjelenítő képességet tartja legtovábbra. Janus Pannoniust például „igen híres versszerzőnek” nevezi. A viszonylag rövid, jórészt az életrajzot ismertető Janus-szócikkben Bod – aki egy másik művében maga is közölt néhány Janus-epigrammát – utal Conradi Norbert 1754-es kiadására, s megjegyzi, a költőnek sok verse forog közköze.³⁵ A Czvittinger lexikonában nem említett humanista, késő humanista szerzők közül Bod önálló szócikket szentelt például Kovacsóczy Farkasnak, Tolnai Balog Jánosnak és Christianus Schesaeusnak.

Bár az egész munka magyar nyelvű, írói lexikonban szokatlanul gyakran idéz Bod az egyes írókat dicsérő vagy üdvözlő latin nyelvű verseket, halotti epigrammákat. A nagyszámú idézet miatt a mű antológia jellege is megragadható. Az idézetek fő célja a jellemzés és a méltatás, összterjedelmük meghaladja a háromszáz sort, ami jóval több, mint a magyar nyelvű versidézetek összterjedelme. A versek szerzői között egyaránt találhatók ismert és kevésbé ismert személyek, mint pl. Rudolf Goclenius, Johannes Petrus Lotichius, Conrad Rittershausen, Johann Heinrich Alsted, Théodore de Bèze, Melchior Adam és Joannes Bocatius. Paul Schede Melissusnak Leonhard Uncius (Unzius) erdélyi szász költőt dicsérő epigrammáját idézi, aki elkészítette a középkori magyar történelem első latin nyelvű verses feldolgozását (*Poematum libri septem*, Krakkó, 1579). A magyar késő-humanista szerzők közül Szikszai Fabricius Balázs Szikszai Hellopoeus Bálintot sirató versét említhetjük példaként. A lexikon jelentőségét növeli, hogy miként a század

³³ BELLÁGH Rózsa, *A Magyar Athenas és Bethlen Kata könyvtárának jegyzékei = Bod Péter, a historia literaria művelője*, szerk. TUSKÉS Gábor, Bp., 2004, 33–45.

³⁴ JANKOVICS József, *A Magyar Athenas értékszemponjtjai = uo.*, 17–23.

³⁵ BÁN, *Janus Pannonius és a magyar irodalmi hagyomány* (4. jegyzet), 504.

első felében Czvittingernek számos kiegészítője akadt, ugyanígy Bod munkájához is számos kéziratos toldalék és kiegészítő adatgyűjtés készült a következő évtizedekben.³⁶

Bod Péternek a magyarországi latin filológiához kapcsolódó tevékenységéből ki kell emelnünk szótárszerkesztői munkáját. A különféle tematikus szójegyzékek után az első betűrendes latin–magyar és magyar–latin szótárat a 17. század elején Szenci Molnár Albert állította össze, ezt dolgozta át a 18. század elején Pápai Páriz Ferenc. Pápai kiadását bővítette tovább Bod Péter (*Dictionarium Hungarico–Latinum*, Szeben, 1767).

A század utolsó harmadából még két latin nyelvű lexikonról kell említést tennünk. A piarista Horányi Eleké 1775–1777 között jelent meg három kötetben.³⁷ Horányi Rómában tanult, járt Svájcban, Hollandiában és Angliában. Az anyagot Rómában kezdte gyűjteni. Eredetileg egy nagyobb munkát tervezett, melynek első része volt az írói lexikon. A második részben az iskolákat és az azokban működő tudósokat, a harmadikban a magyar tudományosságot előre vivő külföldi írókat, tudósokat akarta bemutatni.

A három kötet összesen 1155 magyarországi és a magyar korona alá tartozó tartományokban élő író, tudós életéről, munkásságáról tájékoztat. Kiterjedt forrásgyűjtésre épül, melynek fő újdonsága, hogy Horányi személyes vagy levélbeli kapcsolatban állt valamennyi hazai kortársával a *res litteraria* területén. Az apologetikus beállítást nála is jelen van, felekezeti vonatkozásban azonban tárgyilagos, s egyenrangúan kezeli a latin és a magyar nyelvű irodalmat, illetőleg a különböző szakterületek képviselőit. Nagy figyelmet fordított a kortársakra is: szócikket közöl pl. Dugonics Andrásról. Szemléletében egyszerre van jelen a *historia litteraria* öröksége és a következő fél évszázad íróinak programja a nemzeti nyelv kiművelésére. További újítása, hogy a korábbi lexikonszerzőknél nagyobb figyelmet szentel az irodalom központi területének, a költészetnek, s gyakran ad esztétikai értékelést. Anyagismerete jóval szélesebb elődeiénél; a Bodnál röviden elintézett vagy meg sem említett írókról gyakran terjedelmes ismertetést közöl (pl. Janus Pannonius, Oláh Miklós, Werbőczy István). Minden eddigit meghaladó részletességgel figyel a személyes teljesítményre, s teljesen mellőzi az általános kultúrtörténetet mint külön diszciplínát.

Két évtized múlva Horányi kiadta az A-tól C-ig terjedő anyag nagyarányú kiegészítését, közel négyszáz újabb, jórészt 18. századi író, tudós munkásságának ismertetésével.³⁸ Az előszó és a címszavak egyaránt jelzik a szerző érdeklődésének elmélyülését a magyar nyelv iránt, ugyanakkor ez a munka is latin nyelvű. A következő évtizedben Horányi összeállította és kiadta saját rendje, a piarista rend íróinak egyetemes lexikonát, ugyancsak latin nyelven.³⁹ Ebben részletesen foglalkozik a rend kortárs magyarországi latin költőivel is (pl. Hannulik János).

³⁶ Vö. pl. HÉTHY Zoltán, *Varjas János debreceni professzor jegyzetei Bod Péter Magyar Athenasához*, A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve, 1972, 827–832; TORBÁGYI Tiborné, *Szombathi János Magyar Athenas toldaléka*, Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei, 1972, 239–253.

³⁷ HORÁNYI Elek, *Memoria Hungarorum et Provincialium scriptis editis notorum*, 1–3, Viennae, 1775–1777; vö. ONGRÁDI (22. jegyzet), 15–17; HOLL (3. jegyzet), 108–110.

³⁸ HORÁNYI Elek, *Nova Memoria Hungarorum et Provincialium scriptis editis notorum*, Pars 1, Pest, 1792.

³⁹ HORÁNYI Elek, *Scriptores Piarum Scholarum*, 1–2, Buda, 1808–1809.

A *historia litteraria* kezdődő felbomlását jelzi az első szaklexikon megjelenése: Weszprémi István a magyarországi és erdélyi orvosok életrajzait és műveit dolgozta fel három *centuriára* osztva, négy kötetben, latin nyelven.⁴⁰ Az 1774–1787 között Bél Károly András ajánlásával megjelent, befejezetlenül maradt, máig segédkönyvként használt munka nagy számban tartalmaz a tárgyhoz szorosan nem tartozó művelődéstörténeti adatokat, ami több esetben szétfeszíti a lexikon kereteit. Az orvos és a literátor közti határvonal gyakran elmosódik, s a gyűjtemény több olyan szerzőt is tárgyal, akiknek orvosi minősítése már a könyv megjelenése idején vitatott volt.⁴¹ Weszprémi is gyakran közöl latin nyelvű költeményeket, feliratokat, leveleket, így pl. a Michael Pannoniusról szóló szócikkben Janus Pannonius elégiáiból idéz.

A neolatin irodalom szempontjából figyelmet érdemlő szócikkek közül kiemelhető a Galeotto Marzióról, Nicasius Ellebodusról, Georg Wernherről és Wéber Jánosról szóló. A versidézetekben bővelkedő, rendkívül terjedelmes Zsámboky-szócikk részletesen ismerteti Zsámboky filológiai munkásságát, s nem kevesebb mint harminc művet, szövegkiadást sorol fel. Az első *centuria* végére Weszprémi beillesztette saját életrajzát és addig megjelent műveinek jegyzékét. Itt kell megemlítenünk, hogy Weszprémi István adta ki újra a humanizmus első magyar tárgyú költői antológiáját (*Pannoniae Luctus*, Krakkó, 1544; 2. kiad. Bécs, 1798), melynek epitáfiumai és elogiumai a mohácsi csatában elesetteket és az elfoglalt városokat siratják. A versgyűjtemény harmadik, 1799-ben megjelent pozsonyi kiadása tartalmazza Weszprémi latin nyelvű verseit és önéletrajzát is.

Az írói lexikonok egyes szócikkeivel többé-kevésbé párhuzamba állítható, önállóan publikált szerzői életrajzok az egész században folyamatosan megjelentek. Ezek közül Fridelius János Lackner Kristófról (1714),⁴² Wallaszky Pál Werbőczy Istvánról (1768)⁴³ és Pray György Makó Pálról (1793)⁴⁴ készített összeállítását emelhetjük ki példaként.

Történeti-kronológiai áttekintések

A lexikális összegzésekkel közel egy időben jelentkezett a *res litteraria* történeti szempontú számbavételének az igénye, s ez a törekvés az egész században megragadható. Az időrendi szempont első, kezdetleges alkalmazása a jezsuita Szörényi (Szörényi) Sándor nevéhez fűződik, aki Czvittinger lexikonának megjelenése után hat évvel, 1717-

⁴⁰ WESZPRÉMI István, *Succincta medicorum Hungariae et Transilvaniae biographia excerpta ex adversariis auctoris*, 1–4, Wienae, 1774–1787; WESZPRÉMI István, *Succincta medicorum Hungariae et Transilvaniae biographia: Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza*, 1–4, kiad. VÉRTESY Sándor, ford. KÓVÁRI Aladár, VIDA Tivadar, előszó KÓTAY Pál, Bp., 1960–1970; vö. SZELESTEI N. László, *18. századi tudós világ, II: Weszprémi István (1723–1793) és orvostörténeti műve*, Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve, 1979, 519–562.

⁴¹ MARGÓCSY (3. jegyzet), 295.

⁴² Joannes FRIDELIUS, *B. Domini Christophori Lackneri [...] Vitae curriculum*, Ratisbonae, 1714.

⁴³ Paulus WALLASZKY, *De Stephano Werbőczio*, Lipsiae, 1768.

⁴⁴ Georgius PRAY, *Posthumae memoriae Pauli Makó*, Pestini, 1793.

ben állította össze kéziratban maradt írói katalógusát.⁴⁵ Szörény időrendben hozza az írókat a 11. századtól egészen 1717-ig, az utólagos betoldások apró betűkkel a lapszélen kaptak helyet. Az időrendbe sorolás alapja rendszerint egy-egy fontosabb mű megjelenésének vagy a szerzők halálának az éve. A leírások hossza általában arányos a szerzők jelentőségével; felekezeti elfogultság nem tapasztalható a válogatásban és az értékelésben. Forrásai között Szörény legtöbbször Czvittingert idézi. Dudith Andrásról például 1579-nél, halála événél ír: először ismerteti életrajzát, utazásait, majd hozza epitáfiumának szövegét, végül felsorolja a műveket.

Hasonlóképpen kísérleti jellegű munkának tekinthető az a funkcióját tekintve liber gradualisként megjelent nyomtatvány, amely hol Árvai György (Mihály) jezsuita professzor, hol pedig a téziseket védő Felker András neve alatt található a bibliográfiákban.⁴⁶ Az 1735-ben Kassán kiadott tudománytörténeti vázlat bevezetője az iskolák, könyvtárak és nyomdák történetével foglalkozik. Az *Eruditi Ungariae* c. negyedik fejezet harminchárom író és tudós időrendi felsorolását tartalmazza, rövid életrajzzal, a művek címével, esetenként rövid értékeléssel.

A történeti szemlélet valamivel kidolgozottabb formában jelentkezik Haner György Jeremiás 1774-ben és 1798-ban két részben kiadott munkájában.⁴⁷ Az első rész a 16. század végéig terjedő anyagot, a második, posztumusz kötet a 17. századi szerzőket tartalmazza. A magyarországi és erdélyi írókat, eruditus szerzőket Haner századonként, azon belül betűrendben csoportosította, nevüket, rövid életrajzukat és munkáik címét a főszövegben hozza, a hivatkozásokat és a további adatokat lapalji jegyzetben közli. A bevezető végén hosszú jegyzéket tesz közzé a felhasznált forrásokról, a kötetek végén név- és tárgymutató segíti a tájékozódást. A második kötetben külön szócikket kapott Johann Philipp Pareus, a *Delitiae Poetarum Hungaricarum* kiadója, s hosszabb szócikk foglalkozik például Pápai Páriz Ferenc munkásságával.

A kronológiai és a tematikus szempont együttesen határozza meg a piarista Simonchich (Simonchicz) Ince vázlatos tudománytörténeti áttekintését.⁴⁸ A disszertáció első része öt fejezetben, szerzőkre és művekre felépítve, időrendben tárgyalja a tudományok magyarországi eredetét és fejlődését. A második rész hét fejezetben a tudományok elsajátítási lehetőségeivel, a könyvtárakkal, a nyomdákkal, az oktatással és a különböző oktatási intézményekkel foglalkozik. Részletesen szól Mátyás király és Zrínyi Miklós könyvtáráról. A hatodik fejezetben Simonchich utal azokra a korábbi kézikönyvekre, amelyekből össze lehet gyűjteni a tudást a magyarországi eruditus szerzőkről, a hetedik fejezet a fontosabb források jegyzékét tartalmazza.

⁴⁵ Alexander SZÖRÉNYI, *Pannonia docta, sive nova series chronologica virorum sub corona Regni Hungariae eruditione scriptisque ad posteris relictis illustrium usque ad annum 1717 perductam*, Budapesti Egyetemi Könyvtár, Kézirattár, Coll. Kapr. 4° [B] tom. XIV.

⁴⁶ [ÁRVAI György (Mihály ?)] – Andreas FELKER (?), *Res literaria Hungariae*, Cassoviae, 1735.

⁴⁷ HANER György Jeremiás, *De scriptoribus rerum Hungaricarum et Transilvanicarum*, 1, Viennae, 1774; Uő., *De scriptoribus rerum Hungaricarum et Transilvanicarum*, 2, ed. FILTSCH János, Szeben, 1798.

⁴⁸ SIMONCHICH Ince, *Dissertatio de ortu et progressu litterarum in Hungaria*, Nagyvárad, 1787.

Az első átfogó korszakolási kísérlet Paulus (Pavel) Wallaszky nevéhez fűződik, aki 1785-ben kiadott munkájában megvetette a hagyományossá vált irodalomtörténeti periodizáció alapjait.⁴⁹ A lipcsei, majd a hallei egyetemet látogató Wallaszky a bevezetőben felsorakoztatja szinte valamennyi elődjének munkásságát. A mű első részének első szekciója a hun-szkíta kor, a második a 11–16. század irodalmát tárgyalja a reneszánsz végéig, míg a második rész első szekciója a 17. századtól 1776-ig, a *Ratio Educationis* kiadásának évéig, a második az 1776-tól 1783-ig terjedő időszak anyagát mutatja be. A korszakokon belül századonként, azon belül tudományszakonként halad előre: a teológusok, jogászok, orvosok, filozófusok, matematikusok, történészek mellett külön csoportot alkotnak a szónokok, a költők és a filológusok. Ezenkívül gyakran beszámol az irodalom mecénásairól is.

A 16. századból összesen 63, a 17. századból 35, a 18. századból 39 költő, szónok és filozófus nevét sorolja fel. A záró részben elődeihez hasonlóan könyvtár-, nyomdászati- és iskolatörténettel foglalkozik. Közel ötven nyomtatott és húsz kéziratos forrása felöleli az egész magyarországi művelődés és tudományosság történetét. Az írók névsorából kiemelt szerzőket gazdag jegyzetanyaggal látja el, melynek terjedelme messze meghaladja a névsort, s a jegyzetek gyakran önálló lexikoncikket alkotnak. Fő újítása, hogy a betűrendes számbavételről áttért a kronológiai elrendezésre, s következetesen alkalmazta a *historia litteraria* történetiségen alapuló elbeszélő formáját. Besorolásai azonban néha önkényesek, jelentős szerzőket gyakran feltűnően röviden vagy másodkézből ismertet, s nem mentes a nemzeti elfogultságtól sem. Az 1808-ban megjelent bővített és javított kiadás koncepciója és szerkezete változatlan, s a korábbi időszakok anyagának kiegészítésén túl a második rész második szekciója is kibővült az 1807-ig terjedő évek anyagával.⁵⁰ A kiegészítések mértékét jelzi, hogy Janus Pannoniusról például jóval több helyen, részletesebben szól, mint az első kiadásban.

Nem a források, hanem az eddig bemutatott *historia litteraria* alapján szerkesztette össze 1799-ben kiadott irodalomtörténeti áttekintését Belnay György Alajos.⁵¹ A döntően kompilatív jellegű munka forrásaiként Wallaszky, Árvai, Horányi, Haner, Rotarides, Schier, Katona és Pray műveit nevezi meg cím szerint. Időrendi tagolása részben más, mint Wallaszkyé: az első fejezet a 11–13. század, a második a 14–15., a harmadik a 16., a negyedik a 17. század anyagát tárgyalja. A századokon belül visszatér a betűrendhez, s a 18. századdal már nem foglalkozik. Nem mentes a felekezeti elfogultságtól sem: a katolikus szerzőkről többnyire bővebben szól, mint a protestánsokról.

⁴⁹ Paulus WALLASZKY, *Conspectus rei publicae litterariae in Hungaria ab initiis regni ad nostra usque tempora delineatus*, Posonii–Lipsiae, 1785.

⁵⁰ Paulus WALLASZKY, *Conspectus rei publicae litterariae in Hungaria ab initiis regni ad nostra usque tempora delineatus: editio altera auctior et emendatior*, Budae, 1808.

⁵¹ BELNAY György Alajos, *Historia literarum bonorumque artium in Hungaria: E probatissimis scriptoribus synoptice deducta*, Bécs–Pozsony–Kassa–Pest, 1799; Uő., *Compendium historiae rei litterariae in Hungaria a seculo XI usque ad seculum XVIII*, Pozsony, 1811.

Speciális vizsgálatok

A hagyományos irodalomfogalom lassú átalakulásával egy időben, a század közepe táján megnőtt az egyes korszakokat érintő, tematikus és regionális szempontokat érvényesítő vizsgálatok száma. A művelődés korábbi korszakai közül a reneszánsz állt az érdeklődés középpontjában. Fábry Pál⁵² evangélikus lelkésznek és Schier Xystus⁵³ osztrák történésznek Mátyás király budai könyvtáráról jelent meg egy-egy kötete 1756-ban, illetőleg 1766-ban. Rövid bevezető után, mely a tudományok Mátyás előtti helyzetét foglalja össze, Schier tizennyolc fejezetben, időrendben rendezte el a Corvin-könyvtár helyére, összetételére, gondozóira és Mátyás halála utáni sorsára vonatkozó adatokat, s külön foglalkozik a Buda felszabadítása után a bécsi Császári Könyvtárba szállított kötetekkel. A mű harminc évvel később megjelent posztumusz kiadásának második része Schier különféle történeti és irodalmi tárgyú feljegyzéseit tartalmazza.

Schier egy másik, a Vitéz János által alapított pozsonyi egyetem történetét tárgyaló, 1774-ben kiadott munkája nyomtatott forrásokra, továbbá Pray György és Kaprinai István dokumentumgyűjteményére épül.⁵⁴ Foglalkozik az akadémia nagyobbrészt külföldről Magyarországra hívott tanáraival, Johannes Regiomontanus, Jacobus Piso, Aurelio Lippo Brandolini és Petrus Nigri életével, munkáival, s mellékletben közli az akadémia alapításának horoszkópját. Az irodalom és a tudományok Mátyás-kori helyzetéről Wallaszky Pál is kiadott egy értekezést 1769-ben.⁵⁵ Az első fejezet a pártfogókat, a második az eruditus férfiakat, a harmadik a jelentősebb akadémiákat és iskolákat, a negyedik a tudós társaságokat, az ötödik a könyvtárakat és a nyomdákat mutatja be.

Nem elsősorban a múlt, hanem a jelen viszonyait tekinti át a jezsuiták által kezdeményezett forráskutató iskola kései piarista képviselője, Dezsericzky (Desericzky) Ince József.⁵⁶ Dezsericzky egyaránt ismerte a *historia litteraria* itáliai törekvéseit és Bél Mátyás munkásságát, e művének megírására azonban Raimondo Cechetti olasz pap Harrach János nyitrai püspök felett mondott halotti búcsúztatójának a magyarság alacsony műveltségét bíráló megjegyzése ösztönözte. Az 1743-ban Rómában kiadott *Vindicatio* első része a műveltséget előmozdító magyarországi intézményeket és ezek tananyagát ismerteti, a második rész az elhunyt püspök székhelye, Nyitra kulturális viszonyaival foglalkozik. A művelődést a szerző nem csúcsaival, hanem társadalmi méreteivel jellemzi, amikor megállapítja, hogy a latin nyelv az iskolák révén eljutott az alacsonyabb rétegekhez. Huszonegy magyar várost sorol fel, ahol a jezsuiták és a piaristák az ifjúság javára

⁵² Paulus FÁBRY, *De augusta Budensi bibliotheca commentatio*, Lipsiae, 1756.

⁵³ SCHIER Xystus, *Dissertatio de regiae Budensis bibliothecae Mathiae Corvini ortu, lapsu, interitu et reliquis*, Vindobonae, 1766. 2. kiadás: Viennae, 1799.

⁵⁴ SCHIER Xystus, *Memoria Academiae Istropolitanae seu Poseniensis, ejusque nonnullorum professorum ex documentis coaevis confecta*, Viennae, 1774.

⁵⁵ Paulus WALLASZKY, *Tentamen historiae litterarum sub rege gloriosissimo Matthia Corvino de Hunyad in Hungaria*, Lipsiae, 1769.

⁵⁶ Innocentius DESERICZKY, *Pro cultu litterarum in Hungaria ac speciatim civitate dioecesisque Nitriensi vindicatio*, Roma, 1743; vö. JELENITS (7. jegyzet).

művelik a literatúrát, s részletesen méltatja a piaristák elkötelezettségét az alsóbb rétegek oktatásában.

A protestáns egyházak történetét irodalomtörténeti szempontok figyelembevételével feldolgozó, sokáig kéziratban maradt munkák közül hármat emelünk ki. Christophorus Sandius *Bibliotheca Antitrinitariorum*ának kiegészítésére Kénosi Tózsér János unitárius lelkész egyik kéziratában számba vette az erdélyi unitárius írókat és műveiket (1753), egy másikban az unitárius nyomdákra vonatkozó adatokat gyűjtötte össze (1754).⁵⁷ Később mindkettőt kiegészítette, beillesztette nagy egyháztörténeti szintézisébe, s a megkezdett munkát Uzoni Fosztó István folytatta.⁵⁸ Mindkét mű nagyszámú 16–17. századi kéziratot és nyomtatványt említ, melyekről csak innen tudunk, s fontos adatokat tartalmaz a magyarországi reformáció kiemelkedő egyéniségeinek munkásságáról és utóéletéről. Ugyanígy több tekintetben ma is forrásértékű a debreceni főiskola történelem- és klasszika-filológia tanárának, Sinay Miklósnak a munkája a magyarországi és az erdélyi protestáns egyházak történetéről.⁵⁹ Az első rész az 1564-ig, a második az 1773-ig terjedő időszakot tárgyalja, benne az egyes reformátorok, így pl. Dévai Bíró Mátyás és Szegedi Kis István életének, műveinek bemutatásával. Nyomtatott források mellett számos kéziratra és levéltári kutatások eredményeire is támaszkodik.

A regionális kezdeményezések között külön csoportot alkotnak az erdélyi szerzők számbavételei, melyek közül csak két példát említünk. 1777–78-ban kiadott államismerteti művében Benkő József századonként foglalta össze az erdélyi intézmények, iskolák történetét, s az írókat, tudósokat két külön fejezetben, felekezetük szerint csoportosította.⁶⁰ Johann Seivert az erdélyi szász írókat és tudósokat vette számba. 1785-ben megjelent német nyelvű lexikonából a magyar nyelvű szerzőket kihagyta, s ezzel létrehozta az első, bizonyos mértékben nemzetinek minősíthető irodalomtörténeti összefoglalást.⁶¹ Felhasznált mára elveszett kéziratokat, s dolgozott különböző erdélyi könyvtárakban. Felvett néhány külföldi származású, rövidebb-hosszabb ideig Erdélyben élő neolatin író, mint pl. Johann Heinrich Alsted, Johann Heinrich Bisterfeld, Ludwig Philipp Piscator, Marcello Squarzialupi és Giorgio Blandrata. Gyűjtötte az anyagot az erdélyi magyar és székely írókról is, ez a mű azonban csak posztumusz jelent meg. Seivert Czvittinger, Bod, Horányi és mások munkáinak ismeretében dolgozott, s igyekezett javítani elődei tévedéseit. Haner György Jeremiástól például három nyomtatott és tizenegy kéziratot, Soterius Györgytől pedig összesen tizennyolc művet sorol fel, köztük irodalomtörténeti tárgyúakat.

⁵⁷ KÉNOSI TÓZSÉR János, *De Typographiis et typographis Unitariorum in Transylvania – Bibliotheca scriptorum Transylvano-Unitariorum*, Szeged, 1991.

⁵⁸ KÉNOSI TÓZSÉR János, UZONI FOSZTÓ István, *Unitario-ecclesiastica historia Transylvanica liber I–II*, 1–2, kiad. KÁLDOS János, bev. BALÁZS Mihály, Bp., 2002.

⁵⁹ SINAY Miklós, *Praelectiones publica in historiam ecclesiasticam seculi XVI. [...] – Közönséges előadásai a XVI-ik század egyháztörténetéről*, s. a. r., ford. HERPAY Gábor, rev., bev. S. SZABÓ József, Debrecen, 1911.

⁶⁰ BENKŐ József, *Transilvania*, I–II, Vindobonae, 1777–1778. 2. kiadás: Vindobonae, 1788. 3. kiadás: Claudiopoli, (1833–1834).

⁶¹ JOHANN SEIVERT, *Nachrichten von siebenbürgischen Gelehrten und ihren Schriften*, Pressburg, 1785.

Fordítások

Mint a bevezetőben említettük, az oktatás nyelve Magyarországon a latin volt a 19. század elejéig, s jórészt ez magyarázza, hogy a 18. században viszonylag kevés latin nyelvű munkát fordítottak magyarra. A magyarországi és magyar vonatkozású humanista irodalmat néhány kivételtől eltekintve nem fordították. A fordítások többnyire nem filológiai megfontolásból, hanem gyakorlati céllal készültek. Petrarca *De remediis utriusque Fortunae libri duo* c. művének szemelvényes fordítását László Pál szilágy-somlyói plébános, nagyvárad kanonok készítette el és adta ki 1720-ban.⁶² Justus Lipsius *De constantiá*jának fordítása csak a 19. század első évtizedében látott napvilágot.⁶³ A plutarkhoszi apoftegmák Erasmus által latinra átdolgozott változatát Lethenyi János költő, katolikus lelkész fordította magyarra a század utolsó harmadában.⁶⁴ Antik és középkori szövegek fordításai mellett ugyanő elkészítette Paolo Medici zsidó szokásokról és szertartásokról szóló olasz nyelvű műve latin változatának magyar fordítását,⁶⁵ s lefordította Brodarics István beszámolóját a mohácsi ütközetről.⁶⁶ Orosz Ferenc pálos szerzetes Küküllei János I. Lajos király uralkodásáról szerzett krónikáját ültette át.⁶⁷ John Barclay *Argenis*ét többen is lefordították: az első könyvet versben Hriágyel Márton (1754/1756), majd Boér Sándor rövidítve prózában és Fejér Antal versben, s mindkettő 1792-ben jelent meg.⁶⁸ A jezsuita Guillaume de Waha-Baillonville Herkules-regényét (1673) Gerő György jezsuita fordította le 1768-ban, miközben az eredetit némileg átszerkesztette, s az antikizáló versidézetekeket epikus tizenkettesekkel vagy hexameterekkel adta vissza.⁶⁹

Iacopo Sannazaro Velencére írott epigrammáját és Andreas Naugerius (Navagero) *Ad Hyellam* és *Imaginem sui Hyelle mittit* c. verseit a neolatin alapműveltséggel rendelkező Vergilius-fordító exjezsuita, Rájnis József fordította magyarra a század utolsó harmadában.⁷⁰ Milton *Elveszett paradicsom*át Ludwig Bertrand Neumann vergiliusi hexameterekben átdolgozott latin változatából Baróti Szabó Dávid ültette át, melynek nyomán hosszú fordításelméleti vita bontakozott ki.⁷¹ Horatius- és Vergilius-átültetései mellett Baróti Szabó is lefordította Sannazaro említett epigrammáját, a jezsuita René Rapin XII. eklogáját és az ugyancsak jezsuita Jacques Vanière *Praedium rusticum* c. *Georgica-*

⁶² Nagy emlékeztető PETRARCHA Ferencznek A jó, és gonosz Szerencsének Orvoslásáról írott két könyvecskéje [...] Magyarra fordítottat LASZLO Pál [...] által, Kassa, 1720.

⁶³ Justus LIPSIUS, *Az állhatatosságról két könyve*, ford. EGYHÁZAS-RADÓCI BODA József, Pest, 1808.

⁶⁴ *Apophtegmatá, az az ékes és éles rövid mondások*, ford. LETHENYEI János, Pécs, 1785.

⁶⁵ Paolo MEDICI, *A zsidóknak szokási és szertartási*, ford. LETHENYEI János, Pécs, 1783.

⁶⁶ BRODARICS István, *Második Lajosnak [...] a mohácsi harcon történt veszedelme [...] egy toldalékkal a török uralkodásnak kegyetlenségéről*, ford. LETHENYEI János, Buda, 1795.

⁶⁷ KÜKÜLLEI János, *Első Lajos [...] dicsőséges országlásáru*, ford. OROSZ Ferenc, Kassa, 1731.

⁶⁸ BARCLÁJUS János [John BARCLAY] *Argenisse*, I–III, ford. FEJÉR Antal, Eger, 1792.

⁶⁹ Guillaume de WAHA-BAILLONVILLE, *Keresztény Herkulesnek Bullioni Godefrednek hadi munkái*, ford. GERŐ György, Kassa, 1768.

⁷⁰ TARNAI Andor, *A deákos klasszicizmus és a Milton-vita*, ItK, 63(1959), 67–83, itt: 67–68, 1. jegyzet.

⁷¹ TARNAI (70. jegyzet), 76–78.

imitációját.⁷² Nicolaus Avancini 1664-ben – rézmetszetekkel együtt, Nádasdy Ferenc által – kiadott fiktív sírfeliratainak sorozatát a magyar királyok és vezérek dicsőítésére a 17. századi részleges fordítások után Horányi Elek ültette át.⁷³

Iskolai használatra számos fordítás készült 17–18. századi latin drámaszövegekből; a szerzők és fordítók többsége egyaránt jezsuita volt. Magyar fordítását is ismerjük például Jakob Masen *Rusticus imperans*,⁷⁴ Franz Neumayr *Conversio S. Augusti*,⁷⁵ Anton Claus *Prima ad coelum via per innocentium* és *Stilico*,⁷⁶ Andreas Friz *Zrinus ad Sigethum*, *Salamon*, *Codrus* és *Cyrus*,⁷⁷ továbbá ismeretlen szerzők *Mauritius*, *Jekonias* és *Sedecias* c. darabjainak.⁷⁸ A magyar változatok többsége a helyi viszonyok és lehetőségek figyelembevételével készült átdolgozás, s az eredeti szövegen számos esetben jelentős változtatásokat hajtottak végre.

Végül nem hagyható említés nélkül, hogy nemcsak latinból, hanem latinra is készültek fordítások. Így például az említett Sztrakos Adalbert nógrádi plébános gróf Koháry István magyar nyelvű verseinek egy részét ültette át latinra.⁷⁹ Összeurópai nézőpontból már-már anakronisztikus jelenség, magyar viszonylatban azonban nem mellékes körülmény, hogy nagyszámú latin fordítás készült franciából. II. Rákóczi Ferenc udvarában a fejedelem szűkebb környezetének egyik tagja 1706 után latinra kezdte fordítani Fénelon *Télémaque*-jét.⁸⁰ A fordítás fennmaradt töredéke szó szerint követi az eredetit és számos gallicizmust tartalmaz, ami jelzi, hogy a fordító valószínűleg latin nyelvismerete alapján tanult meg franciául. Ez volt egyben a regény első latin nyelvű fordítási kísérlete, melynek jelentőségét növeli, hogy Gregorius Trautwein latin fordítása csak jóval később, de a magyar fordítást megelőzve, 1750-ben jelent meg először Magyarországon.⁸¹ A Magyarországon és Ausztriában működő német jezsuita, Franciscus Wagner a latin nyelv iskolai

⁷² Jacques VANIÉRE, *Paraszi majorság*, ford. BARÓTI SZABÓ Dávid, Kassa, 1780.

⁷³ *Magyar Országának hatalmas és ditsőséges királyainak [...] koporsó épülete*, ford. HORÁNYI Elek, Buda, 1773.

⁷⁴ *Csíksomlyói iskoladrámák*, kiad. ALSZEGHY Zsolt, SZLÁVIK Ferencz, Bp., 1913, 163–209.

⁷⁵ *Jezsuita iskoladrámák (Ismert szerzők)*, s. a. r. ALSZEGHY Zsoltné, CZIBULA Katalin, VARGA Imre, Bp., 1992, 623.

⁷⁶ *Jezsuita iskoladrámák (75. jegyzet)*, 989; *Piarista iskoladrámák*, s. a. r. DEMETER Júlia, KILIÁN István, KISS Katalin, PINTÉR Márta Zsuzsanna, Bp., 2002, 991.

⁷⁷ *Jezsuita iskoladrámák (75. jegyzet)*, 230, 272, 298, 700.

⁷⁸ *Jezsuita iskoladrámák (75. jegyzet)*, 768, 847, 904.

⁷⁹ KOHÁRY István, *Salictum Heliconis*, ford. SZTRAKOS Adalbert, Buda, 1725.

⁸⁰ KÖPECZI Béla, *Fénelon Telemachosának első magyarországi fordítási kísérlete*, FK, 15(1969), 1–18. A továbbiakhoz vö. Andor TARNAI, *Lateinische Übersetzungen französischen Schrifttums in Ungarn des 18. Jahrhunderts = Acta Conventus Neo-Latini Amstelodamensis – Proceedings of the Second International Congress of Neo-Latin Studies, Amsterdam, 19–24 August 1973*, ed. P. TUYMAN, G. C. KUIPER, E. KESSLER, München, 1979, 976–982.

⁸¹ Francisci FENELONII *Telemachus gallice conscriptus [...] nunc nitidior Latinitate donatus* a Gregorio TRAUTWEIN, Cassoviae, 1750.

használatát szorgalmazó elméleti írásai és tankönyvei mellett latinra fordította Dominique Bouhours *La manière de bien penser dans les ouvrages d'esprit* (1687) c. munkáját.⁸²

A század közepétől jelentősen megnőtt a franciából készült latin fordítások száma. Az iskolai színház számára Makó Pál jezsuita hexameterekben ültette át és 1764-ben kiadta Corneille *Nicomède* c. darabját,⁸³ s latin nyelven bemutatták Molière több komédiáját.⁸⁴ A felvilágosodás erdélyi terjedését mutatják gróf Lázár János kéziratban maradt latin nyelvű Voltaire-fordításai (pl. *Essay sur l'histoire générale*).⁸⁵ Voltaire *La mort de César* és *Rome sauvée ou Catilina* c. tragédiáinak latin adaptációi egy 1749–1750-es, ill. 1760-as kéziratos másolatban maradtak fenn.⁸⁶ Marmontel *Bélisaire*-jának latin változata 1771-ben látott napvilágot Horváth Mihály fordításában,⁸⁷ Rousseau *Du contrat social*-jának kéziratban maradt latin átdolgozása 1792-ben keletkezett.⁸⁸ E fordítások jelentőségét a neolatin kutatások története szempontjából elsősorban az adja, hogy jelzik a francia klasszicizmus retorikájának és poétikájának kiemelkedő szerepét az új, klasszicizáló késő latin stíluseszmény magyarországi meghonosodásában.

*

Összegezve megállapítható, a magyarországi neolatin szerzőkkel és szövegekkel kapcsolatos kutatói tevékenység a 18. században számos szállal kapcsolódott az európai tudományossághoz. A filológiai teljesítmények jelentős része a külföldi egyetemet járt, illetőleg a külföldre került és ott dolgozó szerzőknek köszönhető. Ezek a munkák különböző szinteken, különböző műfajokban folytak, s egyaránt jelen volt bennük a szövegkiadás, a bio-bibliográfiai anyaggyűjtés, a lexikális összegzés, a kronológiai áttekintés és a részletvizsgálatok igénye. A számbavételt és feldolgozást néhány kivételtől eltekintve egészen a század végéig latin nyelven, részben a *historia litterariá*val kapcsolatos kutatások keretében végezték.

Viszonylag kevés főhivatású kutató, egyetemi tanár által írt munkát vehettünk számba, s meglehetősen magas a befejezetlen, ill. kéziratban maradt munkák aránya. A bemutatott művek egy része azonban nem marad el a kor európai tudományosságának átlagos színvonalától. A magyarországi humanista, késő humanista szerzők latin

⁸² Dominici BOUHOURS *Methodus recte cogitandi in Scriptis eruditiss et ingeniosis*, ford. Franciscus WAGNER, Augustae Vindelicorum, 1716.

⁸³ Paulus MAKÓ, *Carminum libri tres*, Tyrnaviae, 1764, 57–77.

⁸⁴ GRAGGER Róbert, *Molière első nyomai a magyar irodalomban*, ItK, 19(1909), 147–166, 317–352.

⁸⁵ LÁZÁR János, *Excerpta quaedam pulcherrima lectu ex Voltaire Essay sur l'histoire générale*, 1761, Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Quart. Lat. 2659; TOLNAI Gábor, *Gróf Lázár János, a Voltaire-fordító* = Uő., *Évek – századok*, Bp., 1958, 166–179; PENKE Olga, *Filozofikus világtörténetek és történetfilozófiák: a francia és a magyar felvilágosodás*, Bp., 2000, 174–175.

⁸⁶ ALSZEGHY Zsoltné TESI Edit, *Voltaire egykori magyarországi színpadon*, ItK, 83(1979), 571–577; VARGA Imre, *Voltaire drámaköltészete és a magyarországi iskolai színjátszás*, It, 86(2003), 36–42.

⁸⁷ Jean-François MARMONTEL, *Belisarius, e gallico idiomate in latinum traductus* a Michaele HORVATH, Viennae, (1771).

⁸⁸ ECKHARDT Sándor, *A francia forradalom eszméi Magyarországon*, Bp., é. n., 40–41.

nyelvű műveinek jelentős része elveszett, lappangott vagy máig kiadatlan, s ez az oka annak, hogy közülük több elkerülte a 18. századi kutatás figyelmét. A későbbi időszakból számba vett neolatin szerzők aránya ennél magasabb, s az időben előre haladva emelkedő tendenciát mutat. A viszonylag sok latinból és latinra készült fordítás nem elsősorban filológiai teljesítményként érdemel figyelmet, hanem mert tanúsítja a latinnak mint élő irodalmi nyelvnek a folyamatos használatát. A klasszika-filológia a 18. század végi kezdetek után csak a 19. század első harmadában intézményesült Magyarországon, s a neolatin irodalom ezt követően is még hosszú ideig csak egyes kiemelkedő képviselői révén vált önálló kutatás tárgyává.

Gábor Tüskés–Éva Knapp

18TH-CENTURY RESEARCHES ON NEO-LATIN LITERATURE IN HUNGARY

Research activities concerning Neo-Latin authors and texts in Hungary had many ties with European science in the 18th century. A considerable part of philological achievements is due to authors who had studied, or went and worked abroad. These activities continued on different levels in different genres, and publication of text was part of them just as collection of biographical/bibliographical data, comprehensive, lexicographic works, chronological overviews, and specialised studies. Inventories and analyses—with a few exceptions—were done in Latin up until the end of the century, partly in the framework of research on *res litteraria*.

There are relatively few works in our inventory that were created by independent scientists or university professors, and the rate of unfinished works or those in manuscript is quite high. However, some of the works presented do not fall behind the average level of contemporary European research. A considerable part of works by Hungarian humanists or late humanists got lost, was unknown, or is still unpublished. This is the reason why some fell out of the scope of 18th-century research. Neo-Latin authors taken into consideration from a later period is higher, and it increases as time goes on. The importance of the relatively great number of translations from and to Latin is not in the philological achievement but in that it shows that Latin was in continual use as a living literary language. Classical philology became institutionalised—after the beginnings in the late 18th century—only in the first third of the 19th century. Even after this, Neo-Latin literature was the subject of independent research only due to some of its outstanding representatives.